

ЗЕМЕДЕЛИЕТО - ЕЛЕМЕНТ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СРЕДА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЕЛСКОСТОПАНСКОТО МАШИНОСТРОЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ

През 90-те години на XX век българското селско стопанство тръгна по трудния път на пазарно преобразяване. В него настъпват редица негативни промени, проявяващи се с особена острота и дълбочина. Една част от тях водят до влошаване състоянието на селскостопанското машиностроене, което означава, че измененията, протичащи в отрасъла далече не се "вместват" единствено в системата "селско стопанство". Те я "надрастват" и с равна сила засягат обвързания със земеделието подотрасъл селскостопанско машиностроене. Това по категоричен начин се доказва от съвременното нелепо състояние на подотрасъл "Селскостопанско машиностроене" в страната. На тази основа убедително се налага схващането, че разкриването и отчитането на елементите на икономическата среда и специално на структурните изменения в земеделието върху общата динамика на селскостопанското машиностроене в България има важно теоретично и практическо значение. То ще спомогне да се осъзнае, доколко всички тези процеси и явления са част от нещо единно и неделимо, подчиняващо се на действието на обективния закон на взаимозависимостта.

Много отдавна датира познавателният интерес към значението и ролята на селското стопанство. Видният български учен проф. Константин Бобчев казва "...за значението на селското стопанство няма защо да привеждаме особени данни и аргументи; то е известно на всички."² Сега, вече исторически утвърдената приоритетна роля на земеделието в икономиката на страната и необходимостта от неговото по-нататъшно развитие поставят редица въпроси. Сред тях особено място заема повишаването и поддържането на високо техническо равнище, а оттук и подобряване икономическата ефективност на селскостопанското производство.

Тук ще бъде направен опит за изследване на някои по-съществени проблеми на българското селско стопанство в преходния период. Тези въпроси няма да бъдат разглеждани откъснато, а в контекста на отражението, което оказват върху състоянието и развитието на селскостопанското машиностроене в България. Причина за подобен подход е виждането, че процесите и явленията, определящи съвременния облик на селското ни стопанство, по своеобразен начин кристализират в

¹ Симеонка Петрова е докторант към катедра "Икономика и управление на индустрията" при СА "Д. А. Ценов" – Свищов, тел: (0631) 279397, факс: (0631) 23472, 24719.

² Бобчев, К. Селскостопанска политика. С., Литопечат, 1945 г., с.10.

развитието на обвързаните с него икономически отрасли и подотрасли. Сред тях е и селскостопанското машиностроене на страната. То фокусира всички изменения, съпътстващи прехода на българското земеделие към пазарните принципи. Следователно за развитието на селскостопанското машиностроене на България, земеделието се превръща в съществен елемент от заобикалящата го икономическа среда.

Вярно е, че трудно може да бъде разгадан сложният механизъм, породил съзряването на кризисните ситуации в аграрния отрасъл. Още по-трудно е да бъде разкрито отражението на тези ситуации върху обвързаните отрасли и подотрасли (конкретно селскостопанското машиностроене на страната). Въпреки това, може би си струва да се опита.

Дискусията за влиянието на настъпилите в отрасъла промени върху българското машиностроене на земеделска техника налага търсенето и разкриването на взаимовръзката и взаимозависимостта между двете направления. Внасянето на още по-съществена яснота и прецизност определя последователното анализиране и оценка на състоянието и развитието на българското селско стопанство и селскостопанско машиностроене на съвременния етап. Надяваме се, че подобен анализ ще допринесе за това да бъде даден отговор на въпроса дали през периода на преход към пазарна икономика отрасъл "Селско стопанство" изигра ролята на **"сила"**, която **"възриви"** спокойното съществуване на подотрасъл "Селскостопанско машиностроене" и още: **"Как промените в земеделието се отразяват върху "жизнедеятелността" на селскостопанското машиностроене в България?"**.

Постигането на поставените дотук цели налага пътят на аналитичното изследване да премине през изследване и оценка на:

- мястото на селското стопанство в националната икономика;
- особеностите и обхвата на част от структурните промени в българското селско стопанство;
- състоянието и развитието на селскостопанското машиностроене след 1989г.

Именно фактът, че земеделието е елемент с особена значимост от заобикалящата селскостопанското машиностроене икономическа среда, налага следването на посочения модел на последователно преминаване от един към друг изходен пункт на анализа. Сам по себе си процесът на промяна на отрасъл "Селско стопанство" има трудно разгадаема диалектика. Той, по своеобразен начин, рефлектира върху развитието на селскостопанското машиностроене, съдържа значителна част от промяната в селскостопанското машиностроене. В този смисъл вярваме, че направените по-нататък анализи ще спомогнат за изясняване характера на обвързката между проучваните направления.

1. Място на селското стопанство в националната икономика.

Когато се изследват проблемите на българското селско стопанство в преход към е важно въпросът да бъде разглеждан в общата макроикономическа рамка на страната. Така ще бъдат разкрити условията, в които е поставено съществуването и функционирането на наблюдавания

икономически сектор.³ Освен това би трябвало да се използват предоставените възможности за определяне мястото на аграрния отрасъл в националната икономика. Последното има изключително теоретично и практическо значение, спомагайки да се установи **доколко селското стопанство като потребител стимулира или не “оживлението” на селскостопанското машиностроене в страната.**

В края на 80-те години, икономиката на България проявява ясни признаци за навлизане в дълбока и продължителна криза. Това се подкрепя от извършеното изследване на динамиката на някои основни макроикономически показатели през годините 1990-1999г. (вж. табл. 1).

Таблица 1

Основни макроикономически показатели

Показатели по години	1990	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1	2	3	4	5	6	7	8	9
БВП (изменение в % спрямо предходната година)	-9,10	-5,70	1,80	2,90	-10,10	-7,00	3,50	2,40
Потребление (изменение в % спрямо предх. година)	0,60	-4,70	-4,50	-1,90	-6,70	-15,10	7,50	4,70
Инфлация (%)	50,60	63,80	122,00	33,00	311,00	578,50	1,00	6,20
Валутен курс, лв./щ.д.	0,80	23,30	54,20	67,20	175,80	1674,10	1759,10	1,90
Безработица (%)	1,70	15,30	12,80	10,80	12,50	13,70	12,20	16,00
Външнотърговско салдо (% от БВП)	.	-5,85	1,75	-1,60	3,10	5,50	-2,90	-7,80

Източник: Статистически годишници на Република България от годините 1990 - 2000г.; Macroeconomic performance and policy, OECD, Volume IX, p. 26.

Изложените в таблицата данни за основните индикатори на икономиката на България ясно показват, че целият изследван период се характеризира с изключително динамично променяща се макроикономическа ситуация. В рамките на разглежданите години се наблюдават:

- резки колебания в обема на създадения БВП на страната, като основната, наложила се през годините, тенденция е към намаляване. Още в първите години на прехода се отчита чувствително спадане на анализираната величина;
- потреблението, като компонент на крайното използване на БВП, в един продължителен период (1992-1997г.) бележи траен спад. Оттук по недвусмислен начин се разкрива свиване на индивидуалното потребление на населението и на държавно-административните разходи за услуги, потребявани от цялото общество. Положителна оценка заслужават достигнатите стойности на изследвания показател през последните две години от проучвания период;
- равнището на инфлация силно варира през годините на периода 1990-1999г. Високите инфлационни равнища показват сериозно обезценяване на българския лев, вече през 1996-1997г. (тогава финансовата система на страната се оказва в кризисно състояние, а редица банки достигат до банкрут);

³ Под икономически сектор се разбира отрасъл на националната икономика.

- наблюдаваните изменения във валутните курсове на лева спрямо щатския долар потвърждават посоченото;
- равнищата на безработица в България, изразени като съотношение на безработните към икономически активните лица, бележат високи стойности през по-голямата част от изучаваните години. Отчита се тревожно нараснало значение на изследвания показател през последната година от анализирания период (1999г.) – тогава безработицата достига 16,00%;
- външнотърговското салдо на България приема колебливи стойности. Особено нежелан е постигнатият значителен превес на импортните количества стоки и услуги над експортните през 1998-1999г. (отрицателното външнотърговско салдо има негативно влияние върху размера на БВП на страната).

С цел постигане на по-голяма задълбоченост се изисква да бъде направен опит за формулиране на част от основните фактори, оказали влияние върху развитието на националната икономика през периода 1990-1999г. Последните могат да бъдат обобщени в следните по-важни групи:

- *разпадане на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ)* и съкращаване търсенето на български стоки и услуги на традиционни пазари (страните – членки на СИВ); *трудно завоюване* на нови пазари;
- *структурна реформа* в икономиката на България, стартирала в началото на 90-те години;
- *висок външен дълг на страната*, възлизащ на около 10 милиарда долара през 1990 г. или около 127% от БВП;
- *премахване на държавния монопол и либерализация на цените*;
- *наложено международно ембарго* върху търговията, вследствие на военните конфликти на Балканите и Близкия Изток;
- *спиране отпускането на държавни кредити и гаранции*;
- *слаба привлекателност* на страната за чуждите инвеститори.

Силата на отражение на посочените фактори върху развитието на българската икономика до голяма степен предопределя общата макроикономическа рамка на страната.

Резултатите от извършеното изследване на динамиката на основните макроикономически показатели на България през периода 1990-1999г. са основание да бъде направен следният по-съществен извод: през преходния период съществуването и функционирането на икономическите сектори, в т.ч. и на отрасъл “Селско стопанство” е поставено в неблагоприятни макроикономически условия (особено кризисни се оказват годините 1996-1997г.; относителна стабилизация на българската икономика се наблюдава през последните две изследвани години – 1998-1999).⁴

Заедно с установяване на макроикономическите условия, в които е поставено функционирането и развитието на българското земеделие, от

⁴ В доклада си “Българската икономика в XXI век: по правият път”, Гарабед Минасян (ст.н.с. I ст., д-р ик.н. в Икономически институт на БАН) подчертава: “Сред неустановена и колеблива динамика с преобладаващи спадове (не рядко катастрофални) в края на XX век българската икономика регистрира стабилизация.” За подробности Вж. <http://www.svishtov.com/book/default.asp>

значение за теорията и практиката е определянето на **мястото на аграрния отрасъл в националната икономика** (вж. табл. 2).

Таблица 2

Относителен дял на селското и горското стопанство в икономиката на страната

Относителен дял на селското и горското стопанство	1990	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999
1	2	3	4	5	6	7	8	9
в БВП, %	18,32	11,42	11,49	12,66	14,51	23,82	18,75	15,10
в Брутната добавена стойност, %	18,28	12,00	12,30	13,40	15,40	26,60	21,10	17,30
в т. ч. частен сектор	-	20,30	21,10	18,40	26,10	41,10	32,40	25,90
в заетостта, %	17,90	20,70	22,80	23,40	24,40	24,30	24,30	25,90
в инвестициите, %	9,80	4,50	2,70	2,30	2,60	2,80	2,50	2,60

Източник: Статистически годишници и справочници от годините 1990 - 2000 г.

Прегледът на данните от таблицата е основание за формулирането на констатацията, че през последните две години от наблюдавания период се наблюдава спад на относителния дял на аграрния сектор в общата величина на БВП на страната. Това не изключва обстоятелството, че в рамките на изследваните години, дялът на аграрния сектор в БВП приема стойности между 11,42 и 23,82%, а в брутната добавена стойност – между 12,00 и 26,60%. Тук търсенето на значението и мястото на този сектор в националната икономика налага да бъде подчертан фактът, че “след кризата през 1996-1997г. селското стопанство беше единственият сектор, в който добавената стойност се увеличи с около 30% в сравнение с 1996г.”⁵ Необходимо е да се направи уточнението: през втората половина на разглеждания период се забелязва увеличаване величината на брутната добавена стойност, създадена в частния сектор.

Особен интерес представлява привеждането на оценката на Организацията за сътрудничество и развитие (OECD) за българското селско стопанство: “...аграрният сектор е наистина важен за българската икономика, създаващ сериозен дял от общата продукция на отраслите на материалното производство (втори само след индустриалния сектор)”⁶. В този смисъл, постигането на по-голяма визуална изразителност налага относителното тегло на селското и горското стопанство в общия БВП на страната да бъде представено графично с помощта на фиг. 1.

Значението на аграрния сектор се изразява и в приноса му при създаване на работни места. Съгласно изложените данни в табл. 2, през 1999г. спрямо базисната 1990г. се установява 8% нарастване на относителния дял на броя на заетите в селското стопанство спрямо общия брой в националната икономика. До голяма степен това нарастване се дължи

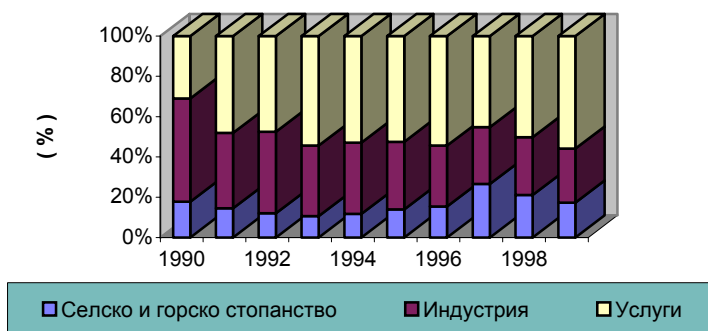
⁵ Симова, А. Някои показатели за развитието на селското стопанство в България и в Европейския съюз - Икономическа мисъл, бр. 5, 2000 г., с.79.

⁶ Agricultural Policies, Markets and Trade, Monitoring and Outlook, OECD, Paris, 1993, p. 54.

на закриване на работни места в промишлеността и преминаване към отрасъл “Селско стопанство”.

Фигура 1

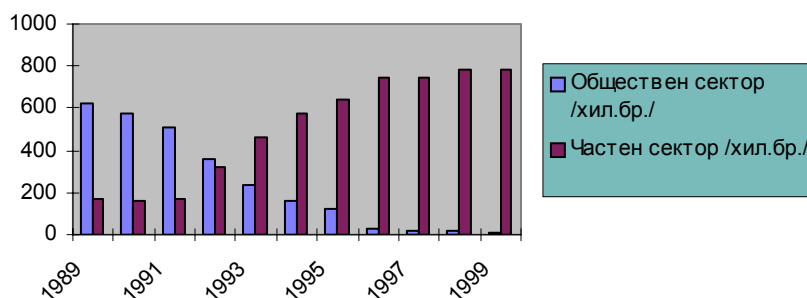
Структура на БВП на България през периода 1990-1999г.

Задълбочаването на изследването по отношение на заетите в аграрния отрасъл дава възможност за оценка на броя на заетите в обществения и в частния сектор на наблюдавания отрасъл. Резултатите показват, че през периода 1990-1999г. се очертава ясна тенденция към увеличаване броя на заетите в частния сектор (вж. фиг. 2).

Фигура 2

Брой на заетите в обществения и в частния сектор на отрасъл “Селско стопанство”

Източник на данните: Статистически годишници на Република България от годините 1990-2000г.

Основна причина за преминаването на заетите от обществения сектор в частния е ликвидирането на изградените до 1990г. земеделски структури.

Анализът на направените инвестиции в българското селско стопанство през периода 1990-1999г. разкрива, че след 1990г. размерът на инвестициите в изследваното направление рязко намалява. Една от важните причини за това е, че земеделските производители не разполагат със свободни парични ресурси, за да предприемат подобна стъпка. Стопанската практика, показва,

че приоритетна роля в инвестирането в отрасъла има Държавен фонд "Земеделие".⁷ Така през 1999г. търговските банки са отпуснали кредити за инвестиции на одобрени от фонда проекти, чиято обща стойност е 15 122 хил.лв. (46,80% от броя и 48,50% от общата стойност на проектите).⁸ Последно приведените цифри разкриват сериозни проблеми с достъпа до кредити. За структурата на направените инвестиции в селското стопанство може да се съди от отпуснатите кредити от търговските банки (вж. табл. 3).

Таблица 3

Структура на отпуснатите банкови кредити през периода
1996-1999г.

Направление:	1996г.	1997г.	1998г.	1999г.
	Отн. дял (%)	Отн. дял (%)	Отн. дял (%)	Отн. дял (%)
Земеделска техника	68	56	68	58
Животновъдство	28	37	21	18
Растениевъдство	4	7	9	20
Строителство	-	-	2	4
Общо:	100	100	100	100

Източник на данните: Аграрни доклади на МЗГ от: 1998 г.; 1999 г.; 2000 г.

Според данните в таблицата се установява по-висок, спрямо останалите, относителен дял на отпусканите от търговските банки кредити през периода 1996-1999г. за закупуване на земеделска техника (между 56 и 68%). От една страна, този дял може да бъде приет като **индикатор на повишения интерес към земеделската техника**. От друга страна, недвусмислено се разкрива растяща, в рамките на изучавания период, потребност от подобен род техника. Тук специално внимание заслужава следният факт: през 1999 г., като резултат от осъщественото инвестиционно кредитиране в селското стопанство са влезли 35 броя нови комбайни, 14 броя трактори от внос и **66 броя български трактори**.⁹

Всичко това е продиктувано от желанието да бъде определено мястото на аграрния отрасъл в националната икономика. Извършеното изследване предоставя възможност да бъдат направени следните **по-важни изводи**:

⇒ **отрасъл "Селско стопанство" заема стратегическо място в икономиката на България**. Средният относителен дял за десетилетието (1990-1999 г.) на селскостопанското производство в БВП на страната възлиза на 15,76%. Сравнението показва, че в страните от ЕС тази стойност е значително по-ниска – само 2,5 %.¹⁰

⇒ **националният аграрен отрасъл има съществен принос при създаване на работни места** – през 1999 г. в него са ангажирани повече от 25% от общия брой на заетите в икономиката. В страните от ЕС този брой е

⁷ ДФ "Земеделие" се създава през 1995г. съгласно Закон за защита на земеделските производители, обн., ДВ, бр. 57 от 1995 г.

⁸ Аграрен доклад на МЗГ, 2000 г., с. 63.

⁹ Близнашка, К. Резултати от някои нови кредитни схеми на ДФ "Земеделие". - Земеделие плюс, 2000 г., бр. 12, с. 9.

¹⁰ European Agricultural Policy: Between Reform and Enlargement, CEPC, Working Party Report, № 17, 1997, p. 21.

5,7%.¹¹ Съпоставката се налага от необходимостта да бъде дадена ясна оценка на мястото и ролята на изследвания сектор в българската икономика. Необходимо е да бъде отразена и очерталата се (след 1990г.), тенденция към увеличаване броя на заетите в частния сектор на отрасъл "Селско стопанство";

⇒ след 1990г. се наблюдава изключително ниска инвестиционна активност в отрасъла (успоредно с това се разкриват сериозни проблеми при инвестиционното кредитиране). Прегледът на структурата на направените инвестиции в селското стопанство през периода 1996-1999г. показва нарастващ потребителски интерес към земеделска техника.

Последно изведената констатация, в съчетание с посочените, има съществено значение. **От една страна, се разкрива потребност от земеделска техника.** От друга страна, се очертават приоритетни контури на селското стопанство в националната икономика. **Точно тук се поражда необходимостта от изследване взаимовръзката и взаимозависимостта между българското селско стопанство и селскостопанското машиностроене.** По този път може би ще бъде даден оптимален отговор на въпросите за **влиянето на селското стопанство, като потребител на земеделска техника върху сектора, създаващ такава техника в България.** Заедно с това ще бъдат разкрити и някои от значимите проблеми, съпътстващи прехода на двете икономически направления към пазарните механизми. Тези проблеми се преплитат в сложен механизъм, разгадаването на който се оказва нелека задача.

2. Особенности и обхват на структурните промени в българското селско стопанство.

Открояването на някои от основните характеристики на стартиралата в началото на 90-те години структурна реформа в българското селско стопанство налага потребността от очертаване на определени рамки, в които се извършва този процес. Насочването на изследователския интерес в тази област спомага за внасяне на яснота и прецизност при идентифициране на характера и динамиката на промените, засягащи основни пропорции в отрасъла. Тези промени имат отношение както към сегашното състояние на селското стопанство, така и към неговото развитие в перспектива. Те имат особено отражение и върху обвързаните с аграрния отрасъл икономически направления (конкретно селскостопанското машиностроене). В този смисъл, специално внимание заслужават следните по-важни насоки на изследване - настъпилите през 90-те години промени в структурата на поземлената собственост и тези в аграрната структура на българското земеделие. Акцентът на научноизследователското внимание се поставя точно върху тях, защото връзката между селскостопанското производство и селскостопанската техника се влияе в много голяма степен от организацията на земеползването и съществуващите по този повод структури.

Промяната на структурата на поземлената собственост може да бъде разгледана в следната светлина: До 1990г. собствеността върху

¹¹ European Agricultural Policy: Between Reform and Enlargement, CEPC, Working Party Report, № 17, 1997, p. 21.

земята на България е държавна, кооперативна и общинска. След 1991г., в тази собственост настъпват сериозни промени. Така през 1999г., 96,4% от общият размер на обработваемата за страната земя се обработва от **частни стопанства**, от тях земеделски кооперации – 36,4%; държавните и общинските стопанства обработват незначителен дял – 3,6%.¹²

Тук специално внимание заслужава отбелязването на следния факт: най-общо, началото на структурните промени в българското земеделие се поставя с приемането през 1991г. на Закон за собствеността и ползването на земеделските земи.¹³ По своята същност, в аграрната наука, този закон се определя като закон за поземлената реформа.¹⁴ В основата му стои **възстановяването на частната собственост върху земята** (това предопределя нов тип поземлени отношения - аренда, наем на земеделски земи и всички останали сделки със земеделски земи). Този принцип се утвърждава като основен и определящ решаващите характеристики на структурните промени в българското земеделие. За характера, темповете и резултатите от възстановяването на собствеността върху земята, през годините са изказвани научнообосновани становища от редица български автори.¹⁵ Доминиращи позиции има разбирането, че поземлената реформа се осъществява със забавени темпове. Така през 1992г. възстановеното право на собственост в съществуващи или възстановими стари граници възлиза на 5.53% от определената за възстановяване земя; през 1995г. този процент е 16,22%; в края на 2000г. – 99,49%.¹⁶ Тези числови стойности подкрепят становището, че процесът на възстановяване на поземленото право се оказва твърде продължителен, обхващащ повече от десет години. Внасянето на още по-съществена яснота изисква обстойно и задълбочено изследване за рефлексването на аграрната реформа върху цялостното реструктуриране на отрасъл "Селско стопанство".

Промяната на аграрната структура на българското земеделие е другата ярка отличителна черта на настъпилите структурни промени в селското стопанство. Аграрната структура се оказва "...най-съществено засегнатият структурен разрез на земеделското производство – съотношението между земеделските стопанства според размера на стопанисваната от тях земеделска земя"¹⁷ (тук аграрната структура е дефинирана в най-тесния, но и в най-точния ѝ смисъл). Всъщност възстановяването на частната поземлена собственост е основния фактор, оказващ влияние върху облика на аграрната структура на българското земеделие. В този смисъл, значима особеност е, че съгласно законовата уредба на поземлената реформа, се пристъпва към прекратяване

¹² Статистически годишник, 2000 г., с. 263.

¹³ Вж. ДВ, бр. 17 от 01.03.1991 г. (законът има последващи редица изменения и допълнения)

¹⁴ Трябва да бъде правена разлика между поземлена и аграрна реформа. Правото на собственост е следствие от завършване на поземлената реформа, докато стопанисването е свързано с провеждането на цялостната аграрна реформа.

¹⁵ Вж. Трендафилов, Р. Аграрна политика. Тракийски университет, Стара Загора, 2001 г., с. 306-308; Становища в тази насока са приведени и в книгата "Структурни промени в земеделието на Република България". Колектив на БАН, Изд. Горекс Прес, С., 1997 г., с. 7-9.

¹⁶ Статистически справочници от различни години.

¹⁷ Колектив на БАН. Структурни промени в земеделието на Република България. Изд. Горекс Прес, С., 1997 г., с. 10.

съществуването на ТКЗС и организациите, създадени на тяхна основа. Така през 1989г., в България се отчита наличието на 269 бр. АПК, които са със среден размер 140 хил. дка. и обработват 86% от общата обработваема земя.¹⁸ Започва изграждането на нови производствени структури – частни земеделски стопанства¹⁹, частни кооперации и др. (вж. табл. 4).

Таблица 4

Структура на частните земеделски стопанства по размер на обработваемата земя към 1 януари 1995г.

Размер на обработваемата земя	Частни земеделски стопанства (брой)	Дял от общия брой (%)	Общ размер на земята (ха)	Дял от общия размер на земята (%)	Среден размер на земята (ха)
до 0,2 ха	915 217	51,5	83 101,7	3,2	0,091
от 0,2 до 0,5 ха	363 564	20,4	118 412,8	4,5	0,325
от 0,5 до 1 ха	256 442	14,4	180 535,2	6,9	0,704
от 1 до 2 ха	156 473	8,8	214 634,0	8,2	1,372
от 2 до 5 ха	68 474	3,9	205 148,1	7,8	2,996
от 5 до 10 ха	13 446	0,8	90 299,3	3,5	6,716
над 10 ха	3 506	0,2	1 728 427,0	65,9	492,991
Общо	1 777 122	100,0	2 620 558,1	100,0	1,475

Източник: По-ново изследване за класификацията на частните земеделски стопанства не е осъществявано от НСИ.

В структурата на частните земеделски стопанства се включват такива, които притежават своя или стопанисват чужда земя (или съчетават двата начина). Според данни в табл. 4 частните земеделски стопанства (нерегистрирани по Търговския закон) в средата на 90-те години обработват близо 55% от общата обработваема земя на страната. Средният размер на стопанисваната притежавана земя от отделните стопани е близо 15 дка. Най-голям дял от частните стопанства (51,5%) обработват земя с размер до 0,2 ха (2 дка). Значителен е и броят на стопанствата, обработващи земя от 0,2 до 0,5 ха и от 0,5 до 1 ха (от 5 до 10 дка). В тези три групи попадат 86,3% от частните земеделски стопанства, а общият размер на обработваемата от тях земя е 14,6%. Най-малък е относителният дял на стопанствата, обработващи над 10 ха; в тях обаче се стопанисва най-голям дял от общата обработваема земя – 65,9% или средно по 493 ха (4930 дка).

Интерес представляват данните за новоизградените земеделски кооперации – те са другата основна селскостопанска производствена единица. Средният размер на стопанисваната от тях земя през разглеждания период възлиза на 544,7 ха (5447 дка). Общо земеделските кооперации обработват близо 37% от размера на обработваемата земя в страната. Задължително е да бъде отчетено обстоятелството, че този вид селскостопански структури се характеризират с “кратък живот” на своето съществуване и функциониране. Следователно последното рефлектира върху общия ефект от тяхната дейност, а оттук и върху цялостния размер на земеделското производство. Доказването на подобна теза изисква по-детайлно вглеждане в показателите на селскостопанската продукция.

¹⁸ Трендафилов, Р. Цит. съч., с. 304; В: Размерът на селскостопанските единици и настъпилите промени в него, се подлага на обстойно разглеждане още в Gray, Kenneth R.. Soviet Agriculture - Comparative Perspectives. Iowa University Press / Ames, 1990 у., р. 220-221.

¹⁹ В икономическата литература често ги определят като частни земеделски ферми.

Аналитичното изследване на представените данни има за цел да даде възможност за общо характеризирание на аграрната структура на земеделието на България през 90-те години. Това практическо изследване обаче още не е достатъчно за пълно оценяване на проучваната структура. Внасянето на по-съществена яснота и прецизност изисква да бъде направен кратък преглед на научните изследвания в областта на аграрната структура у нас. Тази проблематиката в икономическата ни литература е изяснявана от редица автори през годините. Във фундаменталния труд на Кирил Георгиев Попов – “Стопанска България” отделните поземлени притежания в периода 1879-1911г. са групирани общо в 5 групи според размера им: дребни – до 20 дка; малки – от 20 до 100 декара; средни – от 100 до 300 дка; големи – от 300 до 1000 дка, и едри – от 1000 дка нагоре.²⁰ Идеите за структурирането на земеделските стопанства в България на К. Г. Попов са доразвити и съобразени с промените в земевладението и земеползването след началото на 20-те години от друг познавач на аграрната структура на българското земеделие – проф. Ст. Загоров.²¹ Той също се придържа към постановката, че дребни са стопанствата с размер до 20 дка, следващата група – малки, разделя на две подгрупи от 20 до 50 дка и от 50 до 100 дка, средни от 100 до 300 дка и големи – от 300 до 1500 дка.

Придържайки се към така изложените групирания на земеделските стопанства и имайки предвид, че в съвременната аграрна структура на българското земеделие относителният дял на стопанствата, притежаващи земя до 20 дка (2 ха) в общия брой частни земеделски стопанства, съгласно данните от табл. 4 е 95,1%, се налага следната констатация: аграрната структура на българското земеделие, определена на базата на размера на стопанисваната земя през последното десетилетие се характеризира с преобладаващ дял на **дребните земеделски стопанства**. Тук с изследователска цел ще бъде направена съпоставка с постиженията на страните от ЕС. Тяхната практика показва, че обратно на процесите в България, там се наблюдава преструктуриране на земеделието, водещо към окрупняване на стопанствата и увеличаване на средния размер обработваема земя.²²

Изложените дотук постановки, засягащи някои от основните направления на изява на процеса на преструктуриране на българското земеделие, дават основание да бъдат направени следните по-съществени изводи: възстановяване на частната поземлена собственост е основната отличителна черта, която характеризира облика на аграрната структура на българското селско стопанство през 90-те години. Тя се оказва най-засегнатият структурен разрез на земеделското производство - от стопанства, обработващи средно по 140 хил.дка. земя се пристъпва към изграждане основно на дребни земеделски стопанства.

²⁰ Попов, К. Стопанска България. (Сборник на Българската академия на науките), кн. VII ,5, С., Държавна печатница, 1916 г.

²¹ Вж. Загоров, Ст. Поглед върху социалната и икономическата структура на българското земеделско стопанство, Статистически институт, 1936 г.

²² Тези въпроси са по-подробно изследвани в Димов, А. Някои насоки и задачи на аграрната политика в Европейския съюз. - Икономически изследвания, бр. 2, 1999 г. , с. 161; още в Земеделски журнал, бр. 4, 1999 г., с.1.

Разглеждайки настъпилите промени в структурата на поземлената собственост и в аграрната структура на българското земеделие през 90-те години, особено внимание заслужават въпросите, даващи отговор на това **какво “носят” със себе си тези промени, докъде се простира техният обхват.** Сега дадените от дистанцията на времето оценки определят процеса на възстановяване на собствеността върху земята като необосновано продължителен. В този смисъл се изтъква, че при осъществяване на поземлената реформа се използва деструктивен подход; ликвидирането на старите структури се съпровожда от огромно за мащабите на българското земеделие разрушаване на съществуващия материално-технически, биологичен и интелектуален потенциал. Като основни недостатъци на поземлената реформа се определят: липса на ясно виждане за едно “ключово земеделско стопанство”²³ в аграрната структура на българското земеделие; възстановяване характеристиките на тази структура от периода на 40-те години.

В крайна сметка, такава вътрешна странна “логика” на развитие на отрасъл “Селско стопанство” рефлектира върху цялостният резултат от неговата дейност. Изясняването на подобно отразяване изисква специализиран анализ. Тук ще бъде направен опит за установяване само на това как промените в структурата на поземлената собственост и в аграрната структура рефлектират върху общото селскостопанско производство и върху производството на подотрасъл “Растениевъдство” (изследвайки производството, посевните площи и средните добиви от основни земеделски култури). Може би си заслужава да се отдели сериозно внимание на този конкретен аспект на проявление на приспособителният процес на аграрния отрасъл към пазарните механизми, защото тенденциите, проявяващи се в земеделското производство надрастват системата “селско стопанство” и в равна степен засягат обвързаните с отрасъла икономически сектори, вкл. и машиностроенето на земеделска техника.

Извършените проучвания на настъпилите изменения в размера на произведената селскостопанска продукция през периода 1990-1999г. показват следното: през 1999г. в сравнение с 1990г., общото селскостопанско производство се свива с 36,2%, т.е. с повече от една трета (вж. фиг. 3).

Установяват се респ. значителни колебания в произвежданите количества продукция от селскостопанските подотрасли “Растениевъдство” и “Животновъдство”.²⁴

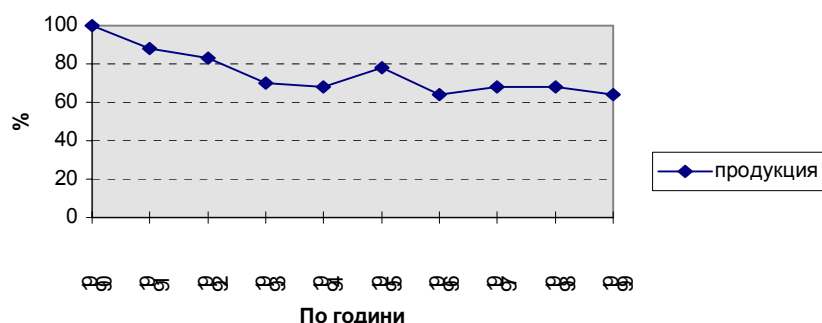
В областта на растениевъдството, насоките и тенденциите на промените ще бъдат анализирани от гледна точка на производството през годините на основни селскостопански култури; използваните ресурси - земя и постигнатите средни добиви. Като изходен пункт ще бъдат използвани данните от табл. 5. С теоретична и практическа цел, използвайки данните от табл. 5, първоначално ще бъдат подложени на изследване относителните изменения на произвежданите количества селскостопански култури през 1999 г. спрямо 1980г. Резултатите от това изследване са показани в табл. 6.

²³ Понятието е взимствано от книгата “Структурни промени в земеделието на Република България”, Колектив на БАН, Изд. Горекс Прес, 1997 г., с. 9.

²⁴ Селскостопанският подотрасъл “Животновъдство” е споменат само информативно. По-нататък той няма да бъде обект на разглеждане.

Фигура 3

Обща селскостопанска продукция (1990-1999г.)

Източник: Статистически годишници от годините: 1990-2000г.

Съгласно двете таблица производството, посевните площи и средните добиви от основни селскостопански култури се характеризират със следните по-съществени закономерности:

- производството се колебае по отделни години на наблюдавания период и проявява различни тенденции и интензивност на намаление или нарастване; при преобладаващата част от проучваните култури се установява трайна тенденция към намаляване на произвеждания обем – от данните в табл. 6 ясно проличава драстично съкращаване на произвежданите количества ябълки, тютюн, винено грозде и домати. При основният представител на зърнените култури у нас – пшеницата, се установява, че в периода 1995-1999г. не се достигат равнищата от 1980г.; идентични тенденции се наблюдават и при царевицата за зърно (втората по значение култура в сектор “Зърнопроизводство”; единственото изключение сред изследваните култури е слънчогледът – при него се разкрива сравнително устойчиво нарастване на производството;
- при засетите площи с отделните земеделски култури се очертават тенденции, сходни с посочените; в края на анализирания период, намаляват реколтираните площи с пшеница, царевица, тютюн, домати, ябълки и винено грозде; само посевната площ на слънчогледа се увеличава два пъти през 1999г. спрямо 1990г.
- тук, **с подчертана значимост** ще бъде приведена информация от Министерството на земеделието и горите, според която към края на 2000г. от общо обработваемите площи на страната (43 млн.дка) се обработват 70%, което означава, че **30% е размерът на необработваемите земеделски земи в България.**

Таблица 5

Площи, производство и средни добиви от основни селскостопански култури през периода 1980-1999г.

Години	Пшеница	Царевица за зърно	Слънчоглед	Тютюн	Домати	Ябълки	Винено грозде
производство - тонове							
1980	3846572	2255535	379950	119639	838174	394280	745389
1990	5292233	1221139	388560	72369	846081	410915	562675
1995	3435251	1817222	766879	18803	530405	149287	499035
1999	2642973	1739969	605832	34475	445694	92269	307121
площи - хектари							
1980	967689	584543	247480	1080655	27272	33889	151767
1990	1162775	424428	280203	528973	25987	23301	130788
1995	1181115	475256	586009	14254	29789	15373	99792
1999	966282	455026	592165	26047	28983	14999	99764
средни добиви - килограми от хектар							
1980	3973	3845	1534	1115	28606	11375	5611
1990	4550	2866	1386	1335	29139	15388	4415
1995	2997	3761	1270	1406	16760	4471	5077
1999	2866	3818	1022	1338	14445	4421	3163

Източник: Статистически годишници от годините: 1980-2000 г.

Таблица 6

Производство на основни селскостопански култури през периода 1980-1999г. (%)

Основни растениевъдни култури	1980г.	1999г.
1	2	3
Пшеница	100	68,71
Царевица	100	77,14
Слънчоглед	100	159,45
Тютюн	100	28,82
Домати	100	53,17
Ябълки	100	23,40
Винено грозде	100	41,20

- през годините на изучавания период, се отчита сериозно намаляване на средните добиви от разглежданите основни селскостопански култури. Положителна оценка заслужава нарастването на средните добиви при слънчогледа.

Проследяването на интензивността и насоките на измененията в производството, посевните площи и постигнатите средни добиви от основни земеделски култури налага необходимостта от задълбочаване на анализа и установяване на настъпилите промени в продуктовата структура на подотрасъл "Растениевъдство". Ориентацията на изследователската дейност тук ще приключи с привеждане на същественият факт, че "продуктовата структура в общи линии се запазва".²⁵

От извършените дотук проучвания на измененията в общото селскостопанско производство и в това на подотрасъл "Растениевъдство" може да бъде формулиран следния извод: през периода 1990-1999г. общото селскостопанско производство се свива с повече от една трета. В областта на растениевъдството се очертават идентични тенденции към намаляване

²⁵ Трендафилов, Р. Цит. съч., с.313.

производството, посевните площи и средните добиви от основни земеделски култури. Причините за тези негативни трендове могат да се търсят в различни направления. От особено значение е неспазването на агротехническите изисквания и технологична дисциплина, което пък от своя страна до голяма степен се обуславя от ниска техническа осигуреност на земеделското производство.²⁶ И тъй като **процесът на тази осигуреност не може да се разглежда откъснато** от потреблението на земеделска техника, то зад разкритите неблагоприятни тенденции в земеделието задължително трябва да бъде търсена **изключително ниска степен на потребление на техника за земеделието**. Тази констатация е от съществена значимост за производителите на техника за селското стопанство в България. Погледнато през призмата на техните производствени интереси се наблюдава наличие на сериозни ограничители с подчертано стагниращо влияние. Доказването на последното налага сериозно изследване на съвременното състояние на подотрасъл "Селскостопанско машиностроене".

По отношение на продуктовата структура на подотрасъл "Растениевъдство" се установява, че не се наблюдават съществени изменения. Следователно не се поставят и съществени претенции пред селскостопанския машиностроител по отношение на предлаганата от него продуктова структура.

Поставянето на акцента върху общото селскостопанско производство и неговата продуктова структура, върху размера на реколтираните площи и достигнатите средни добиви не е случайно. Знаейки, че процесите, протичащи в селското стопанство и в частност в неговия подотрасъл "Растениевъдство" **не се "вместват" единствено в тях**, то от огромно значение е подчертаването на следното обстоятелство: свиването на продукцията на подотрасъл "Растениевъдство", респ. ограничаването на размера обработваема земя, неминуемо водят към **ограничаване на потреблението на земеделска техника**. Тази зависимост представлява сериозно предизвикателство. Тя се превръща в основание за това да бъде ясно формулирано едно от проявленията на взаимовръзката между селскостопанското производство и селскостопанската техника, а именно: *организацията на земеползването и съществуващите по този повод структури в много голяма степен определят параметрите на потребление на земеделска техника, а оттук и тези на нейното производство в България.*

По този начин, в най-обща светлина бяха представени процесите на промяна в българското земеделие през 90-те години. Направен беше опит за изследване на посоката на отражение на структурните промени в отрасъла върху общото селскостопанско производство и върху това на подотрасъл "Растениевъдство". Получените резултати са основание да се констатира, че така настъпилите изменения оказват изключително силно влияние. Подобна констатация е следствие от установените тревожен спад на общото земеделско производство, на растениевъдното производство, разкритите

²⁶ По-широко осветляване на тези въпроси има във "Структурни промени в земеделието на Република България". ИИ на БАН, Горекс Прес, 1997 г., с.54.

негативни тенденции на намаление размера на посевните площи и на постигнатите средни добиви. Очертаните проблеми с право могат да бъдат определени като труднопреодолима бариера пред селското стопанство в неговото бъдещо развитие. Следователно пътят на приспособителният процес на българското земеделие към императивите на новото време се оказва изпълнен с редица трудности. Освен това той предизвиква дълбоки изменения както в самия отрасъл “Селско стопанство”, така и в обвързаните със земеделието икономически сектори - **специално в селскостопанското машиностроене**.

3. Оценка на състоянието и проблемите на селскостопанското машиностроене през периода 1989-1999г.

В периода след 1990г., българското селскостопанско машиностроене тръгва по дългия и мъчителен път на промяна към пазарните механизми. Този преход поставя редица труднорешими проблеми пред машиностроителния подотрасъл. Стопанската практика нееднозначно показва, че част от тях се пораждат в системата “българско селско стопанство”. Във връзка с това, от особено значение е достигането до оптимален отговор на въпроса: “Как процесът на пазарно преобразяване на земеделието на България се отразява върху общото състояние и развитие на селскостопанското машиностроене на страната?”.

Преди това обаче, се налага да бъде направен кратък преглед на настъпилите изменения в подотрасъл “Селскостопанско машиностроене” през периода 1989-1999г. Направените проучвания в тази област показват, че се очертава изключително неблагоприятна тенденция на спадане на произведените от подотрасъла количества продукция (вж. табл. 7).

Таблица 7
Производство на някои основни видове селскостопанска техника през периода 1989-1999г.

Промислени изделия	години								
	1989	1990	1991	1993	1995	1996	1997	1998	1999
Комбайни - бр.	19987	9735	2576	264	77	261	166	112	56
в т.ч. силажкомбайни	19987	9732	2576	256	77	261	166	112	56
Трактори - бр.	4956	3120	1729	598	289	310	315	239	137
Тракторни:									
плугове- бр.	1756	2378	1949	3802	1252	800	614	750	690
култиватори- бр.	161	1	-	1284	966	838	683	531	584
редосеялки- бр.	1244	1068	413	397	574	757	765	497	234
пръскачки- бр.	2313	1656	603	202	203	286	145	135	148
Фуражомелки-бр.	369	415	693	741	284	115	34	31	27

Съгласно данните от таблицата, общото произведено количество селскостопански машини достига едни от най-ниските си стойности през 1996г. – тогава се установява свиване на производството с 90.41% ²⁷ спрямо това от 1989 година. В периода 1997-1999г. се проявяват идентични трендове. Икономическата логика изисква и отчитането степента на натовареност на производствените мощности на изследвания подотрасъл –

²⁷ Вж. Статистически годишници от: 1994 г., с. 194; 1997 г., с.165.

през 1998г. тя спада до по-малко от 43%²⁸ общо за направлението. Проследяването на натоварването на изградените в подотрасъл производствени мощности през 1999г. отчита следните стойности:

Таблица 8

Натовареност на производствените мощности в подотрасъл
“Селскостопанско машиностроене” през 1999г.

Видове изделия	Натовареност на ПМ (%)
1. Производство на силажкомбайни	11
2. Тракторни култиватори	22
3. Почвообработващи фрези	62
4. Дискови брани	23
5. Машини за обработка на лозя	52
6. Машини за помощно стопанство	49
7. Машини за сушене на реколтата	21
8. Растително-защитна и разсадосадачна техника	42

Източник: Министерство на икономиката.

От изложени данни в табл. 8 се вижда, че степента на натоварване на производствените мощности на подотрасъл “Селскостопанско машиностроене” през 1999г. е ниска. Непълната степен на използване на производствените мощности пряко рефлектира върху произведените количества продукция. Всъщност релацията “степен на натоварване на производствените мощности – произведени количества продукция” не се нуждае от доказване.

В същото време, висока е степента на физическо и морално изхабяване на преобладаващата част от използваното технико-технологично оборудване. Проучванията ни показват, че в края на 90-те години, производствената дейност на направление “Селскостопанско машиностроене” се осигурява предимно от стандартни металорежещи и металообработващи машини – местно производство и производство на страни от бившата СИВ (ГДР, ЧСФР, СССР).

Като непосредствена последица от натрупаните финансово-икономически и производствени проблеми в разглеждания подотрасъл, сериозно намалява броя на заетите в него. За периода 1991-1999г. близо с 6-8 пъти по-малък. Постоянна практика в предприятията, производители на земеделска техника е да се въвежда в определени периоди от годината (главен критерий е кога се реализира продукцията) намален работен ден или намалена работна седмица.

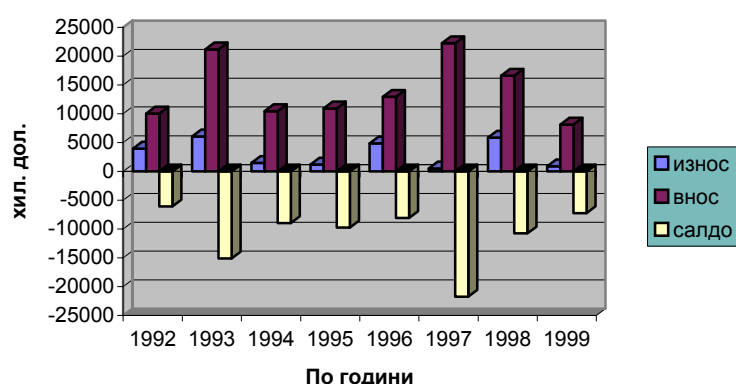
Резултат от свитото производство на селскостопанска техника е рязкото намаляване на експортните количества. След 1990г. във външната търговия със селскостопанска техника настъпват чувствителни изменения. През периода 1992-1999г. се установява трайна тенденция към неравномерно и нестабилно развитие на външнотърговският стокообмен на България с аграрна техника. Докато делът на селскостопанските машини в целия машиностроителен експорт на страната през 1989-1990г. представлява

²⁸ Доклад на Министерството на икономиката, 1999 г., с.6.

2.7%²⁹, то в периода 1992-1999г. той спада и се колебае между 0,16% и 0,26%.³⁰ Същевременно, относителният дял на вноса на земеделска техника в общия машиностроителен внос през периода 1992-1999 г. възлиза съответно на 1-1,2%.³¹ Следователно характерна особеност на външната търговия на България с аграрна техника е наличието на постоянно отрицателно търговско салдо след 1992г. (вж. фиг. 4).

Фигура 4

Външна търговия на България с аграрна техника през периода 1992-1999г.

Изследванията ни сочат, че основен принос за формирането на негативното външнотърговско салдо с аграрна техника има вносът на трактори и машини за прибиране на реколтата (сред тях значителен е броят на зърнокомбайните). Покупките на тази техника надхвърлят от 7 до 10 пъти продажбите на подобни български съоръжения на външните пазари през отделните години на периода 1992-1999 г.³²

Направените разкрития за динамиката в експортните количества на селскостопанска техника имат изключително значение. Те извеждат на преден план основното направление, в което може да бъде осъществявана реализацията на българска селскостопанска техника в близка перспектива, а именно - вътрешния пазар. Следователно производствените усилия на машиностроителите на селскостопанска техника в България трябва приоритетно да бъдат съобразени с потребителските изисквания на българския земеделски производител.

²⁹ Вж. Костов, В. Експортната структура и разширяване участието на българското машиностроене в световния пазар – Икономическа мисъл, 1991, N 1, с.55.

³⁰ Вж. Гилова, Е. Съществуват добри перспективи пред вноса на аграрна техника – Външна търговия, 2000, N 1, с. 4-6.

³¹ Пак там.

³² Пак там.

Така изведените общи констатации за състоянието и развитието на българското селскостопанско машиностроене през периода 1989-1999г. създават предпоставки за формулирането на следният по-съществен извод: в последното десетилетие на XX век селскостопанското машиностроене на България се оказва пред редица трудно решими проблеми. Основен индикатор за това е резкият спад в произвежданите количества продукция (затварящ експортния "прозорец" пред подотрасъла), съпътстван от ниска степен на натоварване на производствените мощности и съкращаване на значителна част от заетия персонал в направлението.

В този смисъл, причините за направените тревожни констатации в състоянието и развитието на машиностроенето на техника за земеделието могат да бъдат потърсени в много и различни насоки, най-важни от които са:

- *неблагоприятна макроикономическа среда;*
- *структурна реформа в икономиката на страната;*
- *влошаване външнотърговските взаимоотношения на България с нейните традиционни партньори (страните-членки на СИВ);*
- *недобре функциониращ механизъм на финансово-кредитната политика, провеждана в областта на земеделието;*
- *законодателни промени, непостигащи предварително поставените цели;*
- *нестабилност на аграрния отрасъл.*

В предлаганата разработка, беше направен опит за коментиране влиянието върху селскостопанското машиностроене само на един от елементите на заобикалящата го икономическа среда - земеделието. Приоритетната роля на аграрния отрасъл определи насочването на изследователското внимание към неговото проучване в точки 1 и 2. Те представляват достатъчно основание да бъде формулиран следния извод: в крайна сметка остротата и дълбочината на настъпилите изменения в земеделието водят до неговата дестабилизация и дефинират ниската, незадоволителна платежоспособност на земеделския производител. В подкрепа на подобно твърдение ще бъде разгледана прословутата "ножица на цените", изразяваща графично движението на цените на индустриалните стоки (каквито са селскостопанските машини) и изкупните цени на селскостопанската продукция (вж. фиг. 5).

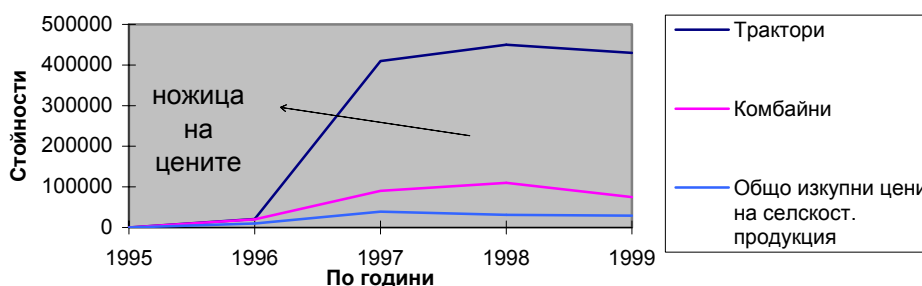
Намаляването на изкупните цени на селскостопанските продукти неминуемо води до намаляване реалните доходи на земеделските производители, оттук спадане покупателната способност на земеделските производители, т.е. намалява търсенето на индустриални стоки, каквито са селскостопанските машини.³³ От своя страна стопанската практика по категоричен начин доказва, че цените на индустриалните стоки не са в

³³ Зависимостта между цените на земеделските и индустриалните произведения подробно е изследвана в "Несъответствието между цените на земеделските и цените на индустриалните произведения". Бобчев, К. С., Печатница "Съгласие", 1934 г. На с. 25 е отбелязано: "...ние можем да кажем, че причината за несъответствието на цените лежи в земеделието."; Изследователските търсения на професора продължават и в по-късно издадения труд "Селскостопанска политика", С., Литопечат, 1945 г., с. 26.

състояние да следват низходящото движение на цените на земеделските.³⁴ Това поражда отваряне на прословутата “ножица на цените” надолу, т.е. във вреда на земеделските произведения. Последното погледнато през призмата на производствените интереси на машиностроителите на земеделска техника в България еднозначно може да бъде определено като стагниращо условие за производството.

Фигура 5

Индекси на цените за периода 1995-1999г.

Източник: НСИ

Всичко казано дотук създава основание да бъде заключено: през 90-те години, в отрасъл “Селско стопанство” настъпват промени, проявяващи се с особена острота и дълбочина. Част от негативните тенденции намират израз във влошаване състоянието на селскостопанското машиностроене. Това означава, че промените по пазарно преобразяване на селското стопанство на страната далече не се “вместват” единствено в системата “селско стопанство”. Те я “надрасват” и с равна сила засягат обвързания със земеделието машиностроителен подотрасъл – селскостопанско машиностроене. Тази теза по категоричен начин се доказва от съвременното състояние на подотрасъл “Селскостопанско машиностроене” в страната. Това убедително налага схващането, че изучаването и оценяването на взаимозависимостта, която характеризира взаимоотношенията между двете икономически направления - селско стопанство и селскостопанско машиностроене е “ключът” към тяхното бъдещо развитие.

Разкриването и отчитането на отражението на елементите на икономическата среда и специално на структурните изменения в земеделието върху общата динамика на селскостопанското машиностроене в България има важно теоретично и практическо значение. Това ще спомогне да се осъзнае, доколко всички тези процеси и явления са част от нещо единно и неделимо, подчиняващо се на действието на обективния закон на взаимозависимостта.

³⁴ Вж. по-подробно Котева, Н. Икономически проблеми на техническото обновяване на земеделското производство. – Икономика и управление на селското стопанство, 2001, N 5, с. 53.